

В.М. Северинюк

**ТЕМАТИЧНИЙ СЛОВНИК
ПОПУЛЯРНИХ УКРАЇНСЬКИХ
ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК
З КОМЕНТАРЯМИ**

Для всіх небайдужих до народної мудрості,
образного мислення та українського слова

Видання третє, доповнене і перероблене

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 82-84:821.161.2

ББК 82.3(4Укр) я2

С 28

Северинюк В.М.

- С 28 Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями. — Вид. 3-тє, доп. і переробл. / В.М. Северинюк. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2014. — 176 с.

ISBN 978-966-10-3840-9

Структура словника тематична. Він має 16 розділів, визначених відповідно до головних сфер життєдіяльності людини — духовно-культурної, економічної, соціальної, суспільно-політичної. Прислів'я та приказки згруповано за різними значеннями, що пов'язані з людською індивідуальністю, звичками, рисами характеру, особистим та колективним досвідом, моральністю, освітою, соціальними цінностями, трудовою діяльністю, родинними зв'язками, історичною пам'яттю, релігією тощо.

Словник розрахований на широке коло читачів, представників різноманітних соціальних верств і професій: студентів та учнів, викладачів, підприємців, політиків, чиновників, митців та усіх небайдужих до народної мудрості, образного мислення та українського слова.

УДК 82-84:821.161.2
ББК 82.3(4Укр) я2

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-3840-9

© Северинюк В.М., 2014
© Навчальна книга — Богдан, 2014

ЗМІСТ

ПОСЛОВИЦЯ НЕ НА ВІТЕР МОВИТЬСЯ	8
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	11
Розділ 1. ПРИРОДА ТА ЛЮДИНА В ПРИРОДІ	13
1.1. Зима	13
1.2. Весна	13
1.3. Літо	14
1.4. Осінь	15
1.5. Сонце. Місяць	15
1.6. День. Ніч. Сон	16
1.7. Інші природні явища. Земля	16
Розділ 2. ЖИТТЯ, ВЧИНКИ, ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ	18
2.1. Вік прожити	18
2.2. Життєвий досвід	18
2.3. Доля	19
2.4. Талант	20
2.5. Молодість	21
2.6. Молодість і старість	21
2.7. Старість	22
2.8. Здоров'я. Хвороби	23
2.9. Смерть	24
2.10. Безсмертя	25
2.11. Радість. Печаль	25
2.12. Сміх. Сльози	26
2.13. Щастя. Нещастя	27
2.14. Біда. Горе. Лихо	29
2.15. Надія. Оптимізм. Можливість	30
2.16. Безнадія. Безвихідь	32
2.17. Неможливість. Нездійсненність	33
2.18. Бажання. Небажання. Домагання. Хотіння	35
2.19. Знайти. Придбати	36
2.20. Втратити. Зникнути	36
2.21. Запізнитися. Пізно схаменутися	37
2.22. Поспішати (вчасно робити). Не поспішати (не кажи "гоп..."). Очікувати	38
2.23. Небезпека та готовність до неї. Обережність	39
2.24. Розчарування. Залишитися ні з чим	41
2.25. Закономірність. Причина — наслідок	41
2.26. Нісенітниця. Безглуздя. Непотріб	43
2.27. Різноманітні життєві ситуації	43

Розділ 3. СОЦІАЛЬНІ ТА МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ.....	45
3.1. Добро. Добра людина.....	45
3.2. Зло. Злість. Недобра людина.....	46
3.3. Правда. Неправда (брехня).....	48
3.4. Совість. Сором.....	50
3.5. Честь. Слава. Безчестя.....	51
3.6. Воля. Неволя. Залежність.....	52
3.7. Своя земля. Батьківщина.....	52
3.8. Чужина (чужа хата, домівка).....	53
3.9. Велике. Важливе. Значуще.....	54
3.10. Хоч мале, та важливе (достатнє).....	54
3.11. Мале. Дріб'язкове. Нікчемне.....	55
3.12. Кожному — по його заслугах.....	56
Розділ 4. РОДИННЕ ЖИТТЯ.....	58
4.1. Дівчина. Парубок (хлопець).....	58
4.2. Дівоча врода (краса).....	59
4.3. Весілля. Одруження.....	60
4.4. Родина. Злагода в родині.....	62
4.5. Негаразди в родині.....	63
4.6. Чоловік. Дружина (жінка).....	64
4.7. Господар. Господиня. Домашнє господарство.....	66
4.8. Батьки і діти.....	67
4.9. Мати. Материнська любов.....	71
4.10. Мачуха. Вітчим.....	72
4.11. Вдова. Вдівець.....	72
Розділ 5. РОДИЧІ. СУСІДИ. САМІТНІСТЬ.....	73
5.1. Рідня (родичі).....	73
5.2. Тесть. Зять.....	74
5.3. Свекруха. Невістка.....	74
5.4. Куми. Свати.....	75
5.5. Сусіди.....	75
5.6. Самітність. Сирітство.....	76
Розділ 6. ОСОБИСТІ СТОСУНКИ.....	77
6.1. Кохання. Любов.....	77
6.2. Пристрасть. Статеві стосунки.....	79
6.3. Перелюбство. Розпушта.....	80
6.4. Неприязнь. Ненависть.....	81
6.5. Дружба. Братерство.....	82
6.6. Ворожнеча. Зрада.....	83

Розділ 7. ДУХОВНІСТЬ І РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ	85
7.1. Дух. Душа	85
7.2. Бездуховність. Бездушність.....	86
7.3. Знання. Вченість. Неуцтво	86
7.4. Розум. Мудрість.....	88
7.5. Розумний і дурний	90
7.6. Дурість. Безрозсудність	91
Розділ 8. РЕЛІГІЯ.....	93
8.1. Бог. Жартівливі звернення до Бога.....	93
8.2. Чорт	94
8.3. Священнослужителі.....	94
8.4. Гріх. Каяття.....	95
8.5. Рай. Пекло.....	96
Розділ 9. СЛОВО. МОВА.....	97
9.1. Значення слова	97
9.2. Балакучість. Пустослів'я	99
9.3. Плітки	101
9.4. Вісті. Чутки	101
9.5. Лестоші.....	102
9.6. Лицемірство. Лукавство	102
9.7. Порожні обіцянки	103
9.8. Лайка. Сварка. Суперечка.	104
9.9. Порозуміння. Примирення. Поступка	105
9.10. Мовчання. Мовчати	105
РОЗДІЛ 10. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ.....	108
10.1. Пам'ять. Згадка.....	108
10.2. Минуле	108
10.3. Історія України. Козацтво	109
Запорозька Січ.....	111
Польська шляхта.....	112
Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького	
1648–1657 рр.	112
Руїна 1660–1670-х рр.	113
Влада.....	114
Під царською владою.....	114
Полтавська битва 1709 р.	115
Коліївщина 1768 р.	115

Розділ 11. ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ	116
11.1. Праця та її значення	116
11.2. Початок роботи.....	117
11.3. Закінчення роботи.....	118
11.4. Уміння. Правильне ведення господарства	118
11.5. Плоди (результати) наполегливої, старанної праці.....	120
11.6. Труднощі та прорахунки в роботі	120
11.7. Невміння. Погане господарювання	121
11.8. Недбале ставлення до праці.....	122
11.9. Дармоїдство	123
11.10. Ледар	124
11.11. Ледача жінка.....	124
11.12. Наслідки неробства, безгосподарності.....	125
Розділ 12. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ	127
12.1. Гроші. Золото.....	127
12.2. Торгівля. Ярмарок	128
12.3. Брати в борг	130
12.4. Давати в борг.....	130
Розділ 13. ЛЮДИНА В СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ ТА ПОДІЯХ	131
13.1. Громадське життя	131
13.2. Соціальні статуси та відносини.....	132
13.3. Багатство. Пан (підпанок)	134
13.4. Багатство — бідність.....	136
13.5. Бідність. Злидні.....	137
13.6. Голод. Старцювання.....	138
13.7. Злодій. Крадіжка.....	139
13.8. Вина	140
13.9. Покарання.....	141
13.10. Суд. Закон. Хабарництво	142
13.11. Дорога. Подорожі.....	143
13.12. Війна	144
13.13. Недоброзичливі (лайливі) побажання. Прокльони	145
13.14. Жартівливі (незлостиві) прокльони	146
Розділ 14. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ. СХОЖІСТЬ. ОДНАКОВІСТЬ	147
14.1. Зовнішність людини. Одяг.....	147
14.2. Своє (мое). Чуже	148
14.3. Схожість. Однаковість. Звичайність.....	150
14.4. Відмінності (у смаках, звичаях, ситуаціях).....	151

Розділ 15. ГОСТИНА	153
15.1. Їжа. Їсти. Пити.....	153
15.2. Приймати гостей.....	155
15.3. Ходити в гості	157
15.4. Гости. Побажання	158
Розділ 16. ВДАЧА (ХАРАКТЕР). ЗВИЧКИ ЛЮДИНИ	160
16.1. Сталість характеру. Сила звички	160
16.2. Ширий. Лицемірний. Підступний	160
16.3. Хитрий. Спритний. Швидкий	161
16.4. Щедрий. Скупий. Жадібний.....	162
16.5. Співчутливий. Байдужий.....	163
16.6. Відважний. Сміливий. Рішучий.....	164
16.7. Боягузливий. Нерішучий.....	165
16.8. Скромний. Нескромний. Гонористий. Пихатий. Зарозумілий. Хвалькуватий.....	166
16.9. Вдячний. Невдячний	168
16.10. Терпеливий. Нетерпеливий. Запальний.....	169
16.11. Поступливий. Покірний.....	169
16.12. Непоступливий. Упертий	170
16.13. Вередливий. Примхливий. Сердитий.....	170
16.14. Заздрісний	171
16.15. Набридливий. Надокучливий. Нахабний	171
16.16. Безтолковий. Безпорадний. Неуважний	172
16.17. П'яниця	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	175

Своїй мамі, Таїні Андріївні,
присвячую

ПОСЛОВИЦЯ НЕ НА ВІТЕР МОВИТЬСЯ

Яких би дивовижних технічних і технологічних висот не досягла світова цивілізація, люди завжди будуть відчувати потяг до живого слова як основного засобу розуміння одне одного. Мовлене й почуте, написане й прочитане слово володіє неперевершеною силою у творенні духовного середовища існування як окремих особистостей, так і соціальних груп, суспільств, народів. Зі слова та його змісту — думки — починається сама людина, вона ж і зникає, коли втрачає здатність мислити та передавати іншим людям через живе мовлення (замінюючи його віртуально-символічними “контактами”) свої думки, душевні настрої та почуття.

Мовна культура формується складно, у переплетінні багатьох життєвих чинників, але її найпривабливіші зразки неодмінно живляться традиціями народної словесності. Нові покоління переймають від попередніх те, що справді має морально-культурну цінність, слугує засобом пояснення та вирішення питань, які тисячоліттями є й залишатимуться злободенними. В узагальненому баченні — це ситуації вибору між честю і безчестям, совістю й підлістю, силою духу та силою грошей тощо. Кожна людина особисто вирішує їх упродовж свого життя, але народ уже давно дав на них відповідь у точних, філософських, афористичних формулах з глибоким духовно-сакральним значенням — у прислів'ях і приказках.

Найдавніші європейські прислів'я та приказки з'явилися в Стародавній Греції. З давньогрецької мови походить і сучасний термін *паремія*. Словник містить більше ніж три тисячі двісті різних видів паремій. З цієї кількості майже дві сотні — це особисто зібрані упорядником фразеологізми або варіанти, що не представлені в інших сучасних словниках.

Оскільки словник розрахований на широкий громадський інтерес до народного афоризму, то відбір паремій здійснювався, насамперед, за ознаками їх найбільшої виразності, лаконічності, дотепності, поетичності, суспільної злободенності. Хочеться сподіватися, що в читача не виникне серйозних підстав зробити докір упорядникові за упередженість та відсутність смаку.

Прислів'я та приказки — близькі за будовою різновиди жанру паремій. У словнику вони не розмежовуються, оскільки в цьому немає особливої потреби. І прислів'я, і приказка — це влучний образний вислів, часто римований і ритмічний, який у стислій і точній формі дає оцінку подіям, явищам, обставинам, людським учинкам. Фахівці-пареміографи наголошують на тому, що для прислів'їв характерними є завершеність форми, повноцінність змісту, художня образність та повчальність, моральність (наприклад, “Батькова й материна молитва із моря витягає, а прокльони в калюжі топлять”). Натомість приказка висловлює думку неповно, не містить вираженого повчального висновку, це швидше стисла констатація чого-небудь (наприклад, “Сім дочок — зятів сніпочок”). Окрему групу фразеологізмів у словнику становлять тости, доброзичливі та недоброзичливі побажання, прокльони.

Перші (ще рукописні) пареміографічні збірники східнослов'янського фольклору з'явилися у другій половині XVII ст. З того часу й до сьогодні при упорядкуванні подібних збірників (словників) застосовуються різні принципи систематизації матеріалу: алфавітний, тематичний, опорно-гніздовий, опорно-стрижневий, комбінований. Кожен із них має свою логіку та переваги залежно від мети, яку ставлять перед собою упорядники. Але найпридатнішим для популярного видання є комбінований спосіб систематизації, що враховує переваги інших способів та робить користування словником зручним, простим і корисним.

Основна тематика словника відображена в шістнадцяти розділах, що стосуються окремих сфер життя та діяльності людини. Розділи поділені на підрозділи — вузкі тематичні цикли — усього їх 148. У межах підрозділу паремії розміщені певними групами — гніздами (окремими прислів'ями з їх варіантами) та статтями (об'єднаннями однакових за значенням гнізд). Порядок такого розміщення визначено за українським алфавітом. Окремі гнізда в складі словникових статей (рядів) відокремлені одне від одного двома скісними рисками (/ /). Деякі паремії наведені з варіантами слів, які можуть заступати слово найпоширенішого вживання. Такі слова зазначені в дужках після основного слова.

Загальною особливістю прислів'їв і приказок є їх полісемантичність, прямі й переносні значення (іноді протилежні, наприклад, “Хочеш більше знати, треба менше спати” — “Менше знаєш — краще спиш”), тому багато з них одночасно можна включати до різних тематичних блоків. Але в словнику всі паремії згадуються тільки

один раз — залежно від тематичного спрямування та основного смислового навантаження, як його відчув і зрозумів упорядник. Читач при бажанні може самостійно розширити коло застосування таких багатозначних висловів до різноманітних ситуацій власного життя. Адже народна мудрість тому й називається народною, що є витвором колективного духовного та практичного досвіду.

Коментування пареміографічних збірників практикується давно. Дуже багато в цьому напрямі зробив свого часу Іван Франко. Пропонований словник відрізняється від інших тим, зокрема, що в ньому принцип тематичної систематизації паремій поєднано з поясненням їх змісту безпосередньо після кожного гнізда чи статті. Виняток зроблено лише щодо тостів і прокльонів, оскільки їх змісти мовлять самі за себе і спеціальних коментарів на потребують.

Читання прислів'їв і приказок схоже на цікаву бесіду, відвертий діалог з ерудованим, мудрим, іронічним, доброзичливим співрозмовником, до думки якого хочеться звертатися знову й знову, щоразу відкриваючи в ній невичерпні повчальні смисли — чого б це не стосувалося: високого чи нищого, радісного чи сумного, вічного чи сьогочасного. Після такої розмови відчуваєш бажання ставати кращим, очищатися від душевної скверни, дріб'язкових забаганок і пристрастей. Побажаймо собі натхнення на цьому шляху!

Перше видання словника під назвою «Популярний коментований словник українських прислів'їв та приказок» побачило світ у 2011 р. у видавництві Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), друге — в 2012 р. у видавництві «Твердиня» (м. Луцьк).

Валентин Северинюк
severyniuk@ukr.net

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- англ.* — англійська мова
бібл. — біблійний
бл. — близько
букв. — буквально
грец. — грецька мова
жарт. — жартівливе значення
замовл. — замовляння
заст. — застаріле
зневажл. — зневажливе значення
ірон. — іронічне значення
іст. — історизм
лайл. — лайливе значення
лат. — латинська мова
мед. — медичне значення
напр. — наприклад
н. е. — наша ера
негат. — негативне значення
перен. — переносне значення
повч. — повчальне значення
поет. — поетичне
позитив. — позитивне значення
р. — рік
рр. — роки
розм. — розмовне
рос. — російська мова
соціол. — соціологічне значення
ст. — століття
т. зв. — так званий
укр. — українська мова
юр. — юридичний термін
як пр. — як правило

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А а Б б В в Г г Ґ ґ Д д Е е Є є Ж ж З з

И и І і Ї ї Й й К к Л л М м Н н О о

П п Р р С с Т т У у Ф ф Х х Ц ц Ч ч

Ш ш Щ щ Ъ ъ Ю ю Я я

РОЗДІЛ 1

ПРИРОДА ТА ЛЮДИНА В ПРИРОДІ

1.1. ЗИМА

Грудень землю грудить і вуха рве (грудень приносить холоди, морозить землю й людей)

Зима від сонця тікає, але літо з'їдає (з настанням весняного тепла зима слабшає, але й людям стає суцужніше, бо вичерпуються запаси літніх та осінніх урожаїв)

Зима спитає, де літо гуляє // Осінь збирає, а зима з'їдає (влітку та на початку осені треба встигнути зробити їстівні запаси на зиму)

І коза верещить, як мороз тріщить // Як зазиміє, то й жаба заніміє (холодної зими усім непереливки)

Лютий лютує, бо весну чує (Лютий лютує, та весні дорогу готує) // Питає лютий, чи добре взутий, а марець кусає за палець (лютий — переддень весни, але і в цьому місяці, і навіть у березні ще далеко до тепла, тому треба добре одягатися)

На холоді, буває, зуб на зуб не попадає (На холоді так водиться: зуб з зубом не сходиться) (холодно, аж дрижаки беруть)

Січень січе, а піч чубом трясе (якщо в добрій печі палахкотить вогонь, то морози не страшні)

Така благодать, що й світу божого не видать (сильна завірюха, хуртовина, крізь яку нічого не видно)

1.2. ВЕСНА

Весна ледачого не любить // Весняний день рік годує // Хто спить весною — плаче зимою (навесні розпочинаються сільськогосподарські роботи, від яких залежать статки впродовж усього року)

Весна на квіти рясна, а хліба в осені позичає (весна обіцяє майбутні врожаї, але неможливо прожити без запасів минулорічного збіжжя)

Квітень — переплітень: ні зима, ні літо (у квітні погода нестійка, навіть сніг може випасти)

Май — волам (худобі) дай, а сам на піч тікай (у травні тепло не одразу настає, зелених пасовищ мало, доводиться утримувати худобу в хлівах)

Мартове тепло — як мачушине добро // На марець не виставляй палець (тепло в березні оманливе)

Прийшов марець — простяг ноги старець (старець — жебрак; через те, що після зими літньо-осінніх харчових запасів у людей залишається не так багато, вони з меншим бажанням подають милостиню жебракам, що загрожує останнім голодною смертю; *перен.* — зазнати скрути через настання несприятливих подій чи обставин)

1.3. ЛІТО

Влітку й баба з печі злазить // Влітку й качка прачка (*перен.* — за сприятливих умов усе легко робити)

Два літа в році не буває (*перен.* — двічі молодість не приходить)

Літній день рік годує (Літо зиму годує) (літо коротке, а зробити для майбутнього врожаю треба дуже багато)

У серпні серпи гарячі, а вода холодна (у серпні спека спадає, зате в полі додається роботи)

У червні на полі густо, а в коморі пусто (новий урожай ще дозріває, а минулорічних запасів уже нема)

Хто влітку ледарює, той взимку голодує (Хто літом дармує, той зимою бідує) // Хто літом співає, той зимою не танцює (плаче) (урожай, утрачений влітку через погане господарювання, зимою не надолужиш)

Чого липень не доварить, того вересень не досмалить (якщо у літні місяці врожай не дозрів, то у вересні вже не визріє; якщо влітку не нагрівся, то на вересень покладатися нічого)

1.4. ОСІНЬ

Вересень — лівинець: руки в кишенях тримає (до вересня закінчуються основні сільськогосподарські роботи, можна відпочити)

Восени й горобець багатий (восени, після збору врожаю, запаси продовольства найбільші, *як пр.*, у цей час ніхто не бідує)

З листопада баба рада — тепла піч її відрада (з настанням листопадних холодів приємно погрітися на печі)

Осінь на рябому коні їздить (восени природа дуже різнобарвна)

У жовтня сльози холодні (жовтневий дощ — не літній, не теплий)

1.5. СОНЦЕ. МІСЯЦЬ

Світить Місяць, та не гріє, тільки в Бога дурно хліб їсть (Місяць відбиває сонячне світло, але сам не є джерелом ні світла, ні тепла; *перен.* — холодна неприваблива краса або улеслива, але нещира розмова)

Сонце — батько, а Місяць — вітчим (*перен.* — серед обставин життя або чеснот людини треба вміти знаходити головні й вторинні та дорожити головними)

Місяць — пан, а зорі — почет (Місяць не схожий на інші світила, отже, він винятковий, тому “панує”, від нього безпосередньо залежать фізичні процеси на Землі, тому він заслуговує на більшу пошану; *перен.* — так само і людей треба оцінювати за їх значенням)

1.6. ДЕНЬ. НІЧ. СОН

Аби день до вечора // Аби день переднювати, а ніч переночувати (головне — вирішити сьогочасні проблеми, а там видно буде)

Більше спиш — менше грішиш (*жарт.* — так виправдовуються любителі довго поспати)

Гарним людям гарно спиться, гарним людям гарне сниться // Дурне спить — дурне снить // Яке спить, таке й снить (часто у снах людини своєрідно відображаються її вчинки, гарні та погані справи; як будеш гарною людиною, то жахіття не снитимуться)

День очі має, а ніч вуха (вдень краще видно, зате в нічній тиші краще чути)

З курми лягай, з півнями вставай (людина має краще узгоджувати свій розпорядок дня з природними законами — так, як живуть інші живі істоти)

Куди ніч, туди й сон (*замовл.* — так кажуть, коли приснився поганий сон, щоб він не збувся)

Куняє, наче носом рибу вудить (*жарт.* — так кажуть про людину, яка спить сидячи)

Птахи ніч розкльовують (*поет.* — ранок настає; світає)

Хто звечора плаче, той зранку скаче (виспавшись, людина відпочила, і вчорашні негаразди вже не здаються їй такими великими)

1.7. ІНШІ ПРИРОДНІ ЯВИЩА. ЗЕМЛЯ

Гора (поле) має очі, а ліс — вуха (з гори (у полі) добре видно, а в лісі добре чути)

Вогонь і вода добре служать, та зле панують (Вогонь добре служить, та погано господарює) (маючи справу з природними явищами, потрібно пам'ятати про їх силу та пильнувати, щоб вони не стали небезпечними)

Погода — всім вигода, а сльота — всім гризота (кожна людина залежна від примх природи)

Сокіл у небі літає, та здобич на землі шукає // Хвали море, а держися землі // Хто на землі сидить, той впасти не боїться (земля — основне багатство; *перен.* — навіть найамбітніша людина залежить від елементарних життєвих потреб)

Тихо, хоч мак сій (тиха, безвітряна погода; повна тиша)